

ר א י ו ן ע ם מ א י ר פ ו ר ט י

תאריך הראיון: 24/01/2004

מראיינת: אביבה לימון

מתמללת: שפרה גורן

עורכת: יוכבד זוהר

- א.ל.: בוקר טוב לך, מר פורטי.
- מ.פ.: בוקר טוב, גברת לימון.
- א.ל.: תודה שבאת אלינו לארכיון לריאיון איתך, ואני מודה לך על כך. לפני שאתחיל בריאיון נציין שהתאריך היום הוא 24 בינואר 2004, ואתחיל את הריאיון איתך עם קצת פרטים ביוגרפיים על תולדות חייך. ספר לי בבקשה מתי ואיפה נולדת.
- מ.פ.: נולדתי בינואר 1921 בבולוניה, שבעמק הפו, איטליה, ההורים שלי היו מספרים לי, שנולדתי בבית שבו גר פעם מרקוני. מרקוני היה פיזיקאי פרס נובל, האדם הראשון ששידר גלי רדיו מאנגליה לאמריקה.
- א.ל.: אז נולדת באותו יום שהוא נולד?
- מ.פ.: לא נולדתי באותו יום, נולדתי באותו בית.
- א.ל.: אז זה ייחוס, כאילו?
- מ.פ.: לא. ההורים היו אומרים לי: "תזכור שנולדת בבית שבו גר, או נולד מרקוני". לא ראו בזה עניין של ייחוס, אלא אולי מין עידוד, או אולי הזהרה: "תהיה ראוי לו".
- א.ל.: אז שם גרת, בעיר הזאת?
- מ.פ.: נולדתי בבולוניה, כאמור, אבל החיים שלנו, של המשפחה, היו חיי נדודים בסופו של דבר. אבא שלי היה כימאי תעשייתי, ובחברה שעבד בה היה עובר מידי כמה שנים ממקום למקום. אחרי שנולדתי, גרנו זמן מה ברומא, ובה נולדו שני אחיי. אולי כדאי לציין שלפני שאני נולדתי, אבא, בצעירותו עבד תקופת מה במכרות גופרית בסיציליה ובמרבצי פוספטים בטוניסיה. כאמור החיים שלנו היו במידת-מה חיי נדודים. אחרי שגרנו ברומא זמן מה, אבא הפך למנהל בית-חרושת בחברה של דשנים כימיים, חברה שהיו לה מפעלים פזורים בכל איטליה. כך, אחרי רומא, גרנו 4 שנים בֶּרְנֶה, על החוף האדריאטי, ובה נולדה אחותי הראשונה. לרוונה היו מגיעות אוניות הפוספטים מחוץ-לארץ, מטוניסיה או ממקומות אחרים. כ-4 שנים ברוונה, כ-4 שנים במודנה, ובה נולדה אחותי השנייה. ושוב 4 שנים בבולוניה.
- א.ל.: זה מאוד מעניין, זה מאוד מגוון, חיים מגוונים. עכשיו תגיד לי, את הילדות הראשונה שלך, בית-ספר יסודי, תיכון, איפה עשית?
- מ.פ.: את בית-הספר היסודי התחלתי ברוונה. אנחנו תמיד גרנו בבתי-חרושת בפריפריה של הערים. למנהל הייתה דירה בבית-החרושת, ככה שהיינו משפחה מבודדת במידת-מה, מחוץ לחברת אנשים יותר "דומים" לנו. החברה שלנו היו הפועלים והפקידים, שעבדו במפעל והאיכרים שגרו בסביבה, וגם האיכרים, שבתקופת הדישון היו באים בתהלכות ממש, תהלכות של עלגות רתומות לסוסים או לפרות, היו באים להעמיס שקי דשן. היו באים, עושים תור ארוך מאוד של שעות, לוקחים את הדשן. זהו (כמעט ולא היו עדיין משאיות). ככה חיינו. חיים קצת נפרדים מהחברה, החברה הבורגנית, ומקרובי משפחה.
- א.ל.: אבל אלה היו חיים מעניינים.
- מ.פ.: חיים מעניינים בשביל מי שכמוני אהב להסתכל, להתעניין ולעקוב אחרי כל הפעילות. בבית-הספר הייתי קצת יוצא דופן. איכרים עובדים את האדמה, פועלים העסוקים במפעל. היו אלה, אני חושב, המורים הכי טובים שלי. מהם למדתי לעבוד. החברים שלי בבית-ספר כל התקופה הזאת היו בני איכרים, בני פועלים, לא בני המעמד שלנו. לא שאני הרגשתי רע בזה, חס וחלילה, אבל הרגשתי שאני קצת שונה, שונה לא בגלל דת או גזע, שונה, כי הייתי ממעמד אחר, בודד. טוב שהיו לי אחים ואחיות, איתם יכולתי לשחק.
- א.ל.: מה אתה יכול לספר לנו על הבית שלכם, על המשפחה שקיבלת מהם את החינוך, ואיזה חינוך זה היה?
- מ.פ.: טוב, תראי, המשפחה שלנו הייתה משפחה בורגנית. אבא שלי היה כימאי, אימי הייתה עקרת בית, אבל הרקע שלה היה תרבותי: בת מהנדס, פסנתרנית. והייתה מאוד גאה בהיותה תלמידה של בוזוני. אינני יודע אם יודעים היום מי היה בוזוני, אבל בזמנה בוזוני היה פסנתרן מפורסם, וגם מלחין ידוע. בתור עקרת בית עם 5 ילדים, הרבה זמן לפסנתר כבר לא היה לאמא, אבל מידי פעם היו לנו ערבי מוזיקה, מין ערבים

משוגעים, כשאימא הייתה מנגנת על הפסנתר, ואני הייתי מנגן על כינור, ואבא היה כנראה נהנה מאוד. לא שאני ידעתי הרבה בכינור, והיום איני יודע דבר, אבל הערבים האלה היו חווייה, כמעט אורגיה.

א.ל.: תגיד לי בבקשה, הבית היה מסורתי? ציוני?

מ.פ.: לא. לא. הבית שלנו לא היה מסורתי, בקושי הזכרנו את בר-המצווה בתקופה ההיא. היינו ממש מנותקים. גם כי גרנו במקומות לא רגילים, וגם כי פשוט היהדות נדחתה עמוק כתת-מודע. ואני לא זוכר את ההורים של אימי או של אבי כאנשים קשורים למסורת. הם היו כבר הדור שהשתחרר, שכבר למד. סבא שלי מצד אימא היה מהנדס רכבות. גם הוא חי חיי נדודים, פעם פה, פעם שם. כך גם הדודים שלי מצדו, שנולדו במקומות שונים, בערים שונות באַבְּרוּצוֹ (Abruzzo), מחוז שבמרכז איטליה. אם אני מסתכל על המשפחה שלי, היא הייתה בסופו של דבר מין קיבוץ גלויות. סבי מצד אבא היה בעל חנות לדברי אמנות. הוא היה מפירנצה, בן לקהילה ותיקה באיטליה מדורי דורות. ואילו סבתי נולדה, כנראה, בפירנצה, אבל מוצאה ממשפחה שנמלטה או היגרה לאיטליה מהונגריה אחרי המהומות נגד אוסטריה ב-1848. סבי מצד אמי מוצאו מקרפי, מקהילה ותיקה של עיירה בעמק הפו. סבתי מגנואה הייתה צאצאית למשפחה ספרדית ועדיין ידעה קצת לדינו. באופן כללי היו איטלקים: בזמן מלחמת העולם הראשונה אמי התנדבה לצלב האדום, ואחיה התנדב לצבא ונהרג בחזית. הזדמן לי לקרוא מכתבים, שאמי שלחה לסבתי: איזו התלהבות פטרויטית!

א.ל.: נעבור קצת הלאה. ספר לי, בבקשה, איפה עשית את לימודיך בתיכון ואחר-כך אם עשית לימודים אקדמאיים או מקצועיים.

מ.פ.: כפי שאמרתי, בית-ספר יסודי עשיתי בכל מיני ערים. כשחזרנו לבולוניה, התחלתי ללמוד בבית-ספר תיכון. היינו גרים מחוץ לעיר, ובכל יום הייתי צריך לנסוע בחשמלית כמה קילומטרים טובים עד לעיר, וללמוד שם גם תיכון, ואחרי הצהריים גם כינור. אני חושב שהייתי, השתדלתי להיות, תלמיד טוב. בבולוניה למדתי עד לכיתה י' עד 1938. זאת הייתה השנה הגורלית בחיינו, בחיי המשפחה, ובחיים האישיים שלי, ושל כולנו. באותה שנה, 1938, מוסוליני הוציא את חוקי הגזע. לפי חוקים אלה הילדים היהודים לא היו יכולים ללמוד בבית-ספר ציבורי. המבוגרים לא יכלו להיות מורים בבתי-ספר ציבוריים, או מנהלי מפעלים, או קצינים בצבא, או סתם חיילים, או למלא תפקידים בכירים אחרים.

א.ל.: בתפקידים בכירים.

מ.פ.: ההנהלה של החברה, שאבא עבד בה, ניסתה איכשהו להציל אותו מפטורים, והעבירה אותו למילנו. במילנו היו המשרדים הראשיים של החברה, בהם ניתן לו תפקיד משני. לעבור למילנו היה טוב יחסית, גם כי במילנו הקהילה היהודית פתחה ברחוב Eupili בית-ספר לילדים, שנזרקו מבת-הספר הציבוריים. כך אני יכולתי להמשיך ללמוד ולהשלים בגרות. שנת 1938, כבר אמרתי, הייתה שנה ממש גורלית בחיים שלי, מכיוון שזרקה אותי ואותנו לתוך החברה היהודית, לבעיות היהודיות ולהתנגדות למשטר ולמתרחש.

א.ל.: באיזה שנה זה היה?

מ.פ.: זה היה בשנת '38. אנחנו, הכיתה שלנו, כיתה י"א, הפכה לכיתה כמעט מפורסמת. היא הייתה לגרעין של נוער מחודש, אם אפשר להגיד כך. בכיתה הזאת הייתה לי בפעם הראשונה חברה ממש, מכיוון, שכפי שאמרתי, בבתי-הספר הציבוריים, לא שלא הייתה לי שפה משותפת עם התלמידים האחרים, אבל הרקע והמעמד השונים הכבידו עליי. גם הרקע של תלמידים ומורים בבית-הספר היהודי היה שונה: מסתם מורים בכיתות נמוכות ועד לפרופסורים שנזרקו מהאוניברסיטה. אנשים נזרקו לעתים ממשרות מכובדות ביותר. והילדים? מילדים ממוצא מזרחי, ספרדי, מזרח-אירופאי ועד ל"איטלקים" מדורי דורות: טוב, מין קיבוץ גלויות הן במעמד המקצועי והתרבותי, והן מבחינה עדתית. אבל אני כלל לא הייתי ער למוצא. בשבילי כולם היו אותו דבר: איטלקים, "זרים", כולם, שהפכו לחברה סולידרית ותומכת. בבית הספר במילנו נדלק הניצוץ של ציונות ויהדות. אני זוכר שבאותה תקופה שרתי אפילו לרגל יום-כיפור במקהלה של בית-הכנסת

הראשי. מורה למקהלה היה לא פחות ולא יותר מ- *Vittore Veneziani*, אותו אדם שהיה לפני חוקי הגזע מנהל המקהלה של "לה סקאלה" המפורסמת.

א.ל.: אווה!

מ.פ.: גם הוא נזרק, וזהו. אני למדתי במילנו בקרב חברה שונה, חברה תוססת, פעילה, מתמרדת, הרבה יותר קרובה לי. אבל לא רק שרנו והתווכחנו. גם בילינו יחד: היינו יוצאים לשחק כדור-רגל ונוסעים באופניים למרחקים. כפי שאת רואה, החיים שלנו היו מנוהלים ב"נורמאליות" מסויימת, למרות המגבלות והדאגה לעתיד. טרם הגיעה תקופת הכיבוש הנאצי, אחרי שאמריקאים ואנגלים נחתו בדרום-איטליה, אז החלו הרדיפות האכזריות: שליחת היהודים למחנות בגרמניה. ששה מבני משפחתם של הוריי נספו במחנות ריכוז או בדרך אליהם.

גמרתי תיכון. האוניברסיטה הייתה סגורה בפנינו בתור יהודים. התחלתי לחפש עבודה, משהו לתרום למשפחה. אבא פוטר בינתיים מעבודתו בחברת הדשנים, ומצא תחליף במפעל פרטי. אני התחלתי לעבוד באיזה מפעל קטן של יהודי, מפעל שייצר נייר זכוכית ומוצרים דומים. כולם היו יהודים שם, במשרד: גם בעל הבית וגם הפקיד היחיד. ואני הייתי היהודי השלישי. כולם אנשים שנזרקו החוצה.

א.ל.: האם במסגרת הזאת של חברה יהודית הייתה גם אפשרות להיות חבר בתנועת נוער ציונית?

מ.פ.: טוב, אולי לא רשמית היינו חברת נוער *de facto*. היו לנו קשרים עם בית-הכנסת, היו לנו קשרים עם הוגי דעות, מלומדים ורבנים, ציוניים ולא ציוניים, אבל לא יותר מזה. והשאלה היא אם אפשר היה בכלל להכריז על תנועה ציונית בזמנים ההם.

א.ל.: זה מה שרציתי עכשיו לשאול. מתי ובאילו נסיבות אתה מחליט לעלות ארצה, או שאתה עולה ארצה?

מ.פ.: לא. עכשיו מתחיל עוד סיפור. קודם אמרתי, שהייתי צריך לעזור למשפחה ועבדתי כפקיד במפעל הקטן הזה של יהודים. יום אחד אני מגיע הביתה, ולמטה בכניסה לבית, עומדים שני אנשים. אני עולה לקומה השלישית, המשפחה יושבת לאכול ארוחת צהורים. פתאום שני האנשים האלה מופיעים. "אתה לוציאנו פורטי?" (אז עוד לא הייתי מאיר). - "כן" - . "אז אתה צריך לבוא איתנו למשטרה" - "מה עשיתי? מה לא עשיתי?" לא, שום דבר, שום הסבר, שום דבר, לקחו אותי והביאו אותי למשרד הראשי של המשטרה במילנו. "אתה עצור". לא הסבירו, לא נתנו לי שום סיבה למה. "אתה עצור". העבירו אותי לבית-הסוהר, וישבתי מספר ימים בבית-הסוהר, מבלי לדעת במה בדיוק מאשימים אותי.

א.ל.: ואתה נער בן?

מ.פ.: הייתי אז בן 20 פחות או יותר. זה היה בשנת '41. זהו. ישבתי בבית-הסוהר כמה ימים. אבא בא לבקר אותי. ניסה לברר למה. שום הסבר. כעבור כמה ימים לקחו אותי. שני שוטרים התלוו אליי, עלינו על רכבת ונסענו. לאן? לא יודע. אם את יודעת איפה אַבְרוּצִי, זה מחוז במרכז איטליה, ושם באחד הכפרים לרגלי ההרים, שבהם שנתיים מאוחר יותר נכלא מוסוליני, לפני שהנאצים שיחררו אותו, היה מחנה הריכוז, לא במובנים הגרמניים, אבל מחנה ריכוז. לקחו איזה מין בניין גדול, מין אכסניה ארוכה, שהייתה מיועדת לארח עולי רגל לכנסייה מפורסמת, והפכו אותו למין מחנה כזה. פגשתי שם את היהודים הראשונים מחברה אחרת, יהדות מגוונת. יהודים מהגטו של רומא, יהודים מפולניה, מגרמניה, מאוסטריה. היה אפילו בחור רוסי לא יהודי בכלל. לא היינו ממש אסירים במובן הקלאסי של הדבר, כיוון שיכולנו להסתובב בדרך, או בכיכר שממול לכנסייה. והיינו אפילו יכולים לארגן לעצמנו מיטבח לפי הטעם וההרגלים של מוצא האנשים, של הרוסים ככה, והונגרים ככה, והפולנים ככה. שם ביליתי את התקופה הראשונה של מה שקראו "מחנה" בשעתו. העיקר, היו לי כמה חברים טובים: יהודי מתבגר מרומא, שחרחר, צנום, קטן, שקרא, וקרא, וקרא, והיה מספר מה קרא ומוסיף את הערותיו. ובמיוחד הבחור הרוסי הצעיר, בן של כומר, משהו בלתי רגיל מבחינת התפיסה שלו. הוא ידע איטלקית מצוין, קרא רומנים ומשוררים באיטלקית, כאילו שהוא נולד באיטליה. התווכח על פילוסופיה והיסטוריה באיטלקית שוטפת. היינו חברים ממש. מה קרה איתו בסוף איני יודע, כל הזמן היה מדבר על זה שהוא רוצה לברוח, רוצה לעבור ליוגוסלביה ולהצטרף לפרטיזנים. אני לא יודע. ואני?

יום אחד לקחו אותי והעבירו אותי למחנה אחר. אגב, מחנות אלה לא "אירחו" יותר מכמה עשרות, אולי כמאה אנשים. המחנה היה בסביבות מַצִּיֶרְטָה (Macerata), גם במרכז איטליה. וזה היה וילה, וילה גדולה מאוד, וגן גדול מאוד סביבה. ושוב, יהודים ממוצאים שונים. אבל שם התנאים היו יותר גרועים. למה? מכיוון שהיינו סגורים, לא יכולנו לצאת מחוץ לחומות. שם היה קבלן, והוא הכין את האוכל לכולם. ואת יודעת מה זה קבלן: רווח הוא רוצה, ואז התחלנו או אולי התחלתי לסבול מרעב. הייתי צעיר. יכול להיות שאיש מבוגר לא כל-כך היה סובל מזה, אבל הייתי צעיר ופשוט הייתי רעב. במשך שנים אחר-כך הייתה לי האובססיה של האוכל. ועד היום, לראות שזורקים אוכל, מקומם אותי. כשמנהל המחנה הודיע שמחפשים עובדים לעונת דייש החיטה (הצעירים היו במלחמה), מייד הצטרפתי. עבודה קשה תחת שמש הקיץ. אבל על הגורן אכלנו בשפע אוכל טעים בחברת האיכרים החביבים. במחנה קרו לי כמה דברים חשובים. קודם כל העברית: למדתי קצת עברית בעצמי לפני בית-הספר במילנו. קצת עברית למדתי בבית-הספר היהודי, ושוב אחר-כך בעצמי. אבל במחנה החדש פגשתי פולני טרוד וקצת מוזר, אפיסדורף קראו לו. גם השם היה משונה, אבל הוא התגאה שהשם קשור לאַפִּיס, הפר הקדוש של מצרים העתיקה. אולי. הייתה לו בת באמריקה, ואליה חלם לנסוע. מי יודע מה קרה איתו. על כל פנים האיש הזה לימד אותי לא כל כך עברית, אלא לקרוא תורה, הרבה מאוד תורה. לא שאני תמיד הבנתי את הכול, אבל למדנו. האיש הכניס אותי קצת יותר לעולם היהודי. אגב, במחנה היו גם אנשים אדוקים. אני זוכר שכל יום הייתה תפילה: חוג קטן של אנשים, שערכו תפילות ברשות ההנהלה. כך, למרות שהיינו אסורים, לא היינו אסורים בגרסה ובמובן הגרמניים של המילה. עוד מספר אנשים חשובים לי פגשתי שם: אחד מוינה, שלימד אותי קצת אנגלית בתשלום. לא למדתי הרבה, אבל זה נתן לי את הדחיפה ללמוד אנגלית בעצמי. ועוד חבר טוב אחר היה לי, פרופסור למתמטיקה מזוקן. הוא היה מליבורנו, איטלקית טובה דיבר כמובן, ובמיבטא הטוסקני. יחד הכינונו אוכל כשר לחג-הפסח, פטורים מקבלן המיטבח. שמעתי שהוא מת לא מכבר, ובנו בארץ. את רואה איזו חברה משונה, מעניינת ומגוונת הייתה לי. עוד היה תעשיין מִפְרָרָה (פררה היא בצפון איטליה), שנבדל מהאחרים, איש רציני וכריזמטי. היה לו אפילו כעין משרת. בחור מהגטו של רומא, שהיה מציע לו את המיטה ועושה לו עבודות אחרות. וזה נעשה אולי גם מטוב לב, כדי שלבחור הזה המסכן יהיה קצת כסף. אגב, בנו של התעשיין הגיע לאחר-מכן להכשרה איתנו ועלה ארצה. עוד איש היה מעניין מאוד, גם אדם מפררה, שהשתייך בשעתו לקבוצה הראשונה המייסדת של הפשיסטים בעירו, אלה שעשו את המהפכה הפשיסטית. לא עזר לו הרבה: בכל זאת, עצרו אותו, והכניסו אותו למחנה. ועוד דבר מעניין קרה: יום אחד הגיעו מיוגוסלביה צעירים לא יהודים, אנשים תוססים, סטודנטים. אני אומר לך: הם היו כל-כך בעלי מרץ וחיים. לא היה להם הרקע היהודי, היה להם הרקע המהפכני, הפרטיזאני, כביכול. אני מאוד הערצתי אותם, אני לא יודע כמה הם העריצו אותי, אבל אני אותם מאוד הערצתי...

א.ל.: אני רציני לדעת, האם בשום שלב לא הסבירו לך, או לא אמרו לך, למה אתם כלואים שם במקומות האלה?

מ.פ.: אני לא יודע מה אמרו לאחרים. ברור שהגזע היה המניע. לרוב לא היו שם מהפכנים. רובם סתם אנשים. אני זוכר שאני שאלתי לא פעם את מנהל המחנה (אדם קצת טמבל, קצין משטרה, פקיד טיפוסי עגלגל), שאלתי אותו כמה פעמים...

א.ל.: מה הוא ענה לך?

מ.פ.: הוא לא ידע, או שהוא עשה כאילו הוא לא יודע. על כל פנים... סך הכל שמרו במחנה שני שוטרים בכלל לא מפחידים. הזכירו לי את השמן והרזה: אחד גבוה צנום ושחור מסיציליה, שבמסדר הבוקר אהב להרביץ תורה על דרכי התנהגות, והשני עגלגל, ובלונדי מדרום טירול.

א.ל.: לא הייתה להם תשובה?

מ.פ.: לא. אבא שלי ניסה לוודא, ניסה איכשהו לשחרר אותי, להוציא אותי מהמחנה, גם במילנו לא אמרו. לי יש חשש אחד, שאושר בשיחות שהיו לי אחרי שחזרתי הביתה: שאני כתבתי לאיזו חברה מבית-הספר, כתבתי

מכתב, וכנראה ששפכתי בו אש על הפשיסטים ועל המשטר, והמכתב הזה, כנראה, נפל בידיים של הצנזורה. וזה הספיק כדי לעצור אותי. לא שעשיתי שום דבר נפלא, כל גבורה. אחרי המחנה הזה על-יד מצ'ירטה, העבירו אותי להיות "גולה חופשי". מה זה "גולה חופשי"? לקחו אותי, שלחו אותי לאיזה כפר, גם כן במרכז איטליה, ושם גרתי אצל משפחה, והייתי צריך להתייצב כל יום במשטרה. מי שרוצה לדעת מה היא "גלות חופשית" יכול לקרוא "ישו עצר באַבולִי" מאת קָרְלו לוי. עכשיו הייתה לי הזדמנות להרוויח קצת כסף (מהמשטרה שלמו לי 8 לירות ליום). הייתה מלחמה, חיפשו פועלים, והסכימו שאני אלך ברגל לעבוד יום-יום באיזה אתר בנייה, ואקבל קצת כסף נוסף. נתנו לי תעודה של הביטוח הלאומי, ובה כתוב בדיו אדומה ובאותיות ענק "לוציאנו פורטי מגזע יהודי", ועם זה התייצבתי, ושילמו לי משכורת. ומה עשיתי? אספתי שרידים מעבודות הבנייה: חתיכות מתכת, שברי אבן ולבנים, כל מיני דברים. אני סברתי שהיו בונים שם מחנה לשבויים אנגליים. ואני מקווה שאף שבוי אנגלי לא הספיק להגיע אליו. עוד דבר אחד אני זוכר מהתקופה הזאת: את הזמן שבו הגיע בחופשה מיוון בן המשפחה שאצלה גרתי, חייל איטלקי ויהודי נרדף תחת אותה קורת-גג. בסוף העבירו אותי לעוד כפר, כפר עוד יותר נידח. שם לא הייתי צריך להתייצב יום-יום. ושם ישבתי עם עוד שני יהודים בבית קטן שנתנו לנו. אחד היה מוינה, והיה לו בווינה מפעל לנקניקיות, והשני יוגוסלבי, שאני לא יודע בדיוק במה עסק. ושם בכפר הזה גרנו, ישבנו עד לספטמבר 1943. האדם מוינה, חביב, וחייכן, ידע לשחוט, ואנשי הכפר היו קוראים לו לשחיטת הכבשים, וכך הוא היה מביא הביתה קצת בשר.

א.ל.: עכשיו אנחנו מגיעים להמשך, ואני רוצה לעבור לפרק העיקרי שלנו, שאנחנו רוצים לדעת. מתי ובאילו נסיבות אתה מגיע ארצה.

מ.פ.: פה מתחיל סיפור ארוך אחר, אם את רוצה את כל הסיפור...

א.ל.: בקצרה.

מ.פ.: ב-1943 מוסוליני נפל בפעם הראשונה, והעבירו אותי שובי לאיזה מקום נידח על גרן ססו (Gran Sasso), ואת היהודים החזירו הביתה (היהודים האיטלקים, לא הפולנים, לא הגרמנים ולא האחרים). אני מגיע למילנו, ומילנו היא תחת הפצצות אמריקאיות. כל לילה היינו יוצאים ברגל מהבית, הולכים לפריפריה או לשדות, מחכים שיזרקו את הפצצות, וחוזרים הביתה. זה היה גיהנום בימים האלה. חצי מילנו נשרפת... ויום אחד באים האחים שלי: "אתה יודע? מה אתה עושה כאן? אם ידעו שאתה חזרת, ועכשיו הגרמנים לוקחים את השלטון, יתפסו אותך. צריך לברוח". ואני והאחים שלי ועוד חבר בורחים, הולכים ברגל עם איזה מדריך כזה (בתשלום, כמובן) בדרך לשווייץ. אז האיש המלווה אותנו אומר: "הנה, אתם הגעתם לגבול, תעברו את הלילה כאן ביער, ומחר בבוקר תרדו למטה". שם למטה היה איזה בית. "תרדו לשם". מגיעים בבוקר לבית, והשווייצרים הנחמדים מקבלים אותנו יפה יפה, אבל כעבור זמן-מה המשטרה מגיעה מעבירים אותנו ללונגנו (לוגנו זו עיר גבול עם איטליה) ושם חוקרים. חוקרים ובסוף מחליטים: "אתם חוזרים, תחזרו לאיטליה". "אבל", אמרתי, "תראו, אני הייתי במחנה ריכוז. אם אני חוזר לאיטליה, זהו". אז הסכימו לקלוט אותי, אבל לא רצו בשום פנים ואופן שהאחים שלי והחבר יישארו. ככה שבאותו הלילה נפרדנו. זה יושב לי על המצפון עד היום הזה, שנתתי להם ללכת חזרה לאיטליה לבדם, ואני נשארתי שם. טוב, לא קרה להם שום דבר. הם הגיעו למילנו, וברחו משם עם המשפחה להרים, ולא קרה להם דבר, תודה לאל. ואני נשאר בשווייץ. מכניסים אותי עוד פעם למחנה, עם כל מיני פליטים, רובם איטלקים: משפחות שלמות, ילדים, הורים. לי כבר לא היה כוח להישאר במחנות. הייתי יותר מידי זמן סגור. בא יום אחד מנהל המחנה, קצין בצבא, ואומר: "מי שרוצה לעבוד, יכול ללכת לעבוד אצל איכרים". קפצתי על המציאה, והעבירו אותי על יד בזל, ושם הייתי עד ספטמבר 45. הייתי פועל חקלאי, עבדתי קשה, אבל התייחסו אליי יפה מאוד. בעלי הבית היו גרמנים, לא שווייצרים. אפילו אחד מהאחים של בעל הבית חזר נכה מגרמניה, אחרי שנפצע במלחמה. על כל פנים, אליי התייחסו יפה מאוד, ואחרי שחזרתי לאיטליה ב-1945, הם כתבו לי, אם אני רוצה לחזור לעבוד אצלם. "טוב", אמרתי - "תודה רבה, התייחסתם אליי יפה מאוד, אבל עכשיו

יש לי תוכניות אחרות". ולא חזרתי. זהו, זה פחות או יותר הסיפור. כשחזרתי לאיטליה, שוב התקרבותי לחוגים היהודיים. הצטרפתי לתנועת "החלוץ" ושם במילנו, היית צריכה לראות, מה זה פליטים. לאותו הבניין רב הקומות, בו ישבה, בין היתר, גם תנועת החלוץ, בניין שהיום הוא, אגב, הבניין הראשי של המשטרה במילנו, לאותו הבניין היו באים גלים- גלים פליטים דרך מעבר הברנר. כל הבניין מלא אנשים ששוכבים על הרצפה, אוכלים, ישנים... תחנת מעבר. אחר-כך היו מעבירים אותם למחנות לקראת עלייה אפשרית. זה היה אחד מהמראות המזעזעים בכל העסק הזה: הים השחור עמוס פליטים. טוב, נכנסתי לתנועת "החלוץ", וברגע מסויים עשו אותי לעורך העיתון של התנועה, קודם במילנו ואחרי-כן על יד פיזה, כשנכנסתי להכשרה. שם, בהכשרה, החברים למדו דבר-מה בחקלאות. חקלאות ידעתי מניסיוני יותר טוב מכולם, והפכתי גם קצת למדריך. אגב, ההכשרה הייתה בחווה חקלאית השייכת לפרופסור רַכָּה (Racah), פיזיקאי, פרופסור בירושלים, שעלה לארץ לפני המלחמה (אני חושב), והעמיד בניין גדול לרשות החלוץ. שם גם פגשנו את העולים הראשונים מלוב, צעירים שמצאו מקלט באיטליה, ושם גם פגשנו צעירים מ- San Nicandro בדרום איטליה, צעירים מכפר נוצרי שהתגיירו. לפחות חלק מהקהילה הזאת הגיע ארצה. בתקופה ההיא אחרי 1945, הייתי גם פעיל בעלייה ב', "קניתי" אוניות, תארי לך איזה מיליונר הייתי! נסעתי לגנואה ברכבת ומיליונים בכיסי. קניתי אוניות, אבל לאבא שלי היו הצרות, מסכן, כי מידי פעם היו באים: "אבל לא שילמת את זה, איפה הבן שלכם?". טוב, אנשי העלייה ב' סידרו תמיד את העניינים. אבל מי יודע כמה אבא שלי סבל ואולי גם כעס. עד היום הזה אינני יודע מה חשב בדיוק עלי, על העלייה וכו'. אין ספק, עשיתי להם צרות. אגב, בפעילותי בעלייה ב', פגשתי לא פעם את עדה סירני, אלמנתו של אנצו, אישה כריזמטית, עיניים נוצצות שחורות, סמל, נראָה לי, של מרץ והחלטיות.

א.ל.: קניתי אוניות לצורך מה? לעלייה ב'?

מ.פ.: לעלייה ב'. בשנת '48 הגיע התור שלי לעלייה, ונסעתי עם עוד קבוצה קטנה של איטלקים באונייה "טטי", אונייה איטלקית, אחת האוניות הראשונות, שנוסעה לא היו צפויים לגירוש לקפריסין. נסעתי עם אישתי, שלא הייתה אשתי עדיין, אבל הייתה צפויה להיות אישתי, אגב, במילנו אשתי העתידה הייתה עוזרת לי בעריכת העיתון. הופעתה העדינה בשימלתה הירוקה והצווארון הלבן הייתה מראה לא מהעולם הזה, בגיהנום השחור של הפליטים. וזהו, הגענו ארצה.

א.ל.: לאיזה מקום אתה מגיע בארץ לראשונה?

מ.פ.: אני יורד בחיפה מהאונייה. כפי שאמרתי, זו הייתה אחת האוניות הראשונות שהגיעה...

א.ל.: בלתי לגלית.

מ.פ.: לא לגלית, מסודרת, מוכרת, כבר לא עלייה ב'. המדינה כבר קמה, פחות או יותר. אז אני מגיע לחיפה, יורד בסולם לרציף, והמשטרה הצבאית (ישראלית עכשיו): "אתה לך לשם", לא חברים, לא שום דבר, לא אשתי לעתיד, שום-דבר. לקחו אותי ישר לבית-ליד, לצבא.

א.ל.: לבית-סוהר?

מ.פ.: לא, לא לבית-סוהר, למחנה צבא. כבר לא היו האנגלים, היו הישראלים עכשיו ומלחמת העצמאות. העבירו אותי לבית-ליד. בבית-ליד עברתי קצת אימונים, והמדריך הפך אותי למתורגמן. הייתי צריך לעזור למדריך. הוא דיבר עברית ואני הייתי צריך לתרגם לגרמנית, ליידיש, למין תערובת כזאת של שפות, כיוון שהם החניכים (עולים חדשים כמוני) לא הבינו עברית. ואני הייתי היחיד שהבנתי קצת, והייתי צריך לתרגם כל מה שהוא, המדריך, היה אומר: "תעמדו דום", או "לא תעמדו דום", או "תירו" הייתי צריך לתרגם. למדתי גרמנית (צחוק הגורל) בבית-ספר, דיברתי גרמנית בשוויץ, הבנתי פחות או יותר יידיש מהמחנות. אבל בבית-ליד זו הייתה תקופה קצרה. אינני יודע אם היה לטובה או לרעה, אבל יום אחד באו מגבעת-ברנר, מהקיבוץ שהייתי מיועד להצטרף אליו. לנו היה באיטליה מדריך מטעם "החלוץ" ממוצא איטלקי, חבר גבעת-ברנר, חבר של אנצו סירני. אם כן, באו והוציאו אותי מבית-ליד. והגעתי לגבעת-ברנר. אני לא יודע אם זה היה למזלי או לא. מה שאני רוצה להגיד הוא: אני יודע שהרבה אנשים עברו את התהליך המהיר הזה מהאונייה

לצבא, נשלחו כמעט בלי כל הכנה לחזית, ולא מעטים נהרגו. אני מקווה שמישהו לא מת במקומי, אבל מכרסמת אותי הרגשה של אי-נוחיות כמו בשעתו בשוויץ, כשנפרדתי מאחיי, שהוכרחו לעבור את הגבול חזרה לאיטליה.

א.ל.: אבל אתה נשלחת לצורך מה לגבעת-ברנר?

מ.פ.: אני נשלחתי בתור חבר התנועה. וכך אני רציתי. ואסתר, אשתי לעתיד, שהוצאה בינתיים ממחנה עולים, הייתה כבר שם. בגבעת-ברנר הייתה קבוצת איטלקים ותיקים. לא רק משפחת סירני, גם, למשל, הבנים של הרב של מילנו, והרב עצמו הצטרף לבסוף אליהם אחרי המלחמה בתור הורה, ועורר לא מעט סקנדל. אז התחלתי את הקריירה...

א.ל.: האזרחית שלך.

מ.פ.: הקריירה האזרחית שלי. בגבעת-ברנר עבדתי במה שקראו משתלה, אבל, למעשה, הייתה ענף לגידול ורדים וסייפנים לקטיפ לשיווק. כל יום הלכנו, קטפנו פרחים ועשינו את כל העבודות והטיפולים הנדרשים. בבוקר מוקדם מאוד (ארבע וחצי, או משהו כזה) הייתי קם והולך לבית-קירור, לארוז את הפרחים למשלוח לירושלים. כעבור מספר שנים עברתי לעבוד בעצי-פרי, במיוחד במטע-זיתים. כמה DDT בלעתי בריסוסים, איני יודע, אני והפרדה שגררה את המרסס.

א.ל.: אוקיי. אנחנו נתקדם קצת הלאה, כי אני רוצה שנגיע לנגב.

מ.פ.: טוב, אבל זה קשור.

א.ל.: זה קשור, אז איך אתה, או באיזה אופן אתה מגיע לנגב?

מ.פ.: שוב סיפור, הייתי אומר שהייתי "פופולאריים" מאוד בגבעת-ברנר, אבל אשתי לא הסתגלה לחיי הקיבוץ. היא הייתה מטפלת מצוינת, שלחו אותה ללמוד ב"אורנים" בסמינר הקיבוצים למורים וגננות, אבל לא הסתדרה בחיי הקומונה, במיוחד כשנולד הבן שלנו הראשון, והיא, אשתי, רצתה לטפל בו כל הזמן אישית, ולא להשאיר אותו רוב הזמן, ביום ובלילה, בידיים זרות. ויום אחד אמרנו: "די". אישתי חוזרת לשנה לאיטליה. אני יושב גם-כן זמן-מה שם, וחוזר ארצה. הודעתי שאנחנו לא רוצים להמשיך בגבעת-ברנר. עכשיו צריך למצוא עבודה. והתחלתי את הנדודים לחפש פרנסה. חיפשתי בכל מיני מקומות. אני לא יודע איך, אבל יואל דה-מלאך, מרביבים, ידע שאני מחפש עבודה. יואל, וותיק ברביבים, ואחד ממייסדיה, המליץ עליי לפני מנהל "המכון לחקר הנגב", השם המקורי של "המכונים למחקר שימושי" של האוניברסיטה העתידה לקום. קיבלו אותי בתור פועל. אני זוכר שבתהליך הקבלה מישהו שאל אותי: "אתה יודע עברית?", דבר שהרגיז אותי מאוד אחרי עשר שנים בארץ, אבל טיפוס כביטוי לניגוד ותיק-עולה חדש בתקופת העליה ההמונית.

א.ל.: אז עברת לנגב?

מ.פ.: עברתי לנגב, לבאר-שבע. גרתי זמן מה אצל משפחה של איטלקים, אחר-כך הצלחתי לקבל דירה קטנה בשכונה א', ואז הודעתי למשפחה שהסתדרתי, הם הגיעו, והמשכתי לעבוד עבודה כפולה, גם במכון וגם קצת בגינה פרטית, לעגל את פרנסתי. וגם אשתי מצאה עבודה כמורה, והבן התחיל ללכת לבית-ספר.

א.ל.: זאת ההתחלה שלך בנגב, בבאר-שבע?

מ.פ.: זו ההתחלה.

א.ל.: באיזו שנה זה היה?

מ.פ.: זה היה בשנת '59, ראשית '60. עם הזמן נולד בן שני, וכעבור כמה שנים עברנו לעומר. אשתי הייתה מורה, מנהלת ראשונה של בית-הספר המקומי הראשון במושב. בית-ספר בצריפים בסביבות המקום בו יושבת היום רשות העתיקות. ויום אחד אשתי החליטה לעבור לחקלאות. הקמנו חממת ורדים לייצוא, ואשתי זכתה אפילו בציון לשבח עבור תוצרתה. אני המשכתי במכון.

א.ל.: עכשיו יש לי בקשה, היות והפרק הזה של חיידך הוא עיקר הריאיון הזה, כי אנחנו רוצים לדעת מה עשית בנגב. ספר לי בסדר כרונולוגי את כל מה שעבדת ופעלת וחקרת בנגב, בסדר כרונולוגי.

- מ.פ.: טוב. אני התקבלתי בתור פועל במכון לחקר הנגב, ועבדתי בהתחלה כפועל שחור באינטרדוקציה של צמחים.
- א.ל.: שזה מה?
- מ.פ.: באינטרדוקציה של צמחים.
- א.ל.: אינטרדוקציה, תסביר מה זה.
- מ.פ.: איקלום של צמחים. לחפש בחו"ל, ולהביא ארצה מינים מאזורים אחרים בעולם בעלי תנאים דומים לאלה של הנגב, ולנסות לגדל אותם אצלנו בתנאי יובש, מליחות וכו'. לבדוק את עמידותם בתנאים החדשים, ולפתח אותם למטרות מרעה, ייעור, פרי, נוי, שיפור סביבה, תעשייה. כאמור, בהתחלה עבדתי בתור פועל שחור, אחר-כך לאט-לאט הפכתי לאחראי למשתלה, לאט-לאט קידמו אותי לטכנאי מרצונם הטוב, כי אני אף פעם לא נהגתי לבקש. בתור טכנאי של מנהל המחלקה, התחלתי לעסוק בעבודות האינטרדוקציה בצורה מסודרת, ואז היגיע לארץ בחור בשם עמרם קדיש. קדיש היה תלמיד של פרופ' Yermanos מאוניברסיטת "ריוור-סייד" בקליפורניה, אחד מאותם החוקרים שהתחילו את עבודת התירבות של החוחובה.
- א.ל.: תירבות. זאת אומרת שחוחובה הייתה קיימת כצמח...
- מ.פ.: חוחובה הייתה קיימת כצמח בר. אומנם ידועה הייתה לאינדיאנים כבעלת כל מיני תכונות, אבל לא הייתה מתורבתת, לא גודלה כצמח חקלאי. בעקבות עבודות שנעשו בשנים קודמות, הפרופסור הוא התחיל לפתח את הצמח בתור צמח תעשייה, וקדיש הביא לארץ את הרעיון הזה, והביא זרעים מבתי גידול רבים ביותר מדרום-מערב ארה"ב. התחלנו לרבות את הצמחים, אבל קדיש לא היה איש עקבי ומתמיד. יום אחד הוא הלך, ואני נשארתי במקומו, עדיין עם מעט מאוד ידע מקצועי. נכון, באיטליה למדתי קצת באוניברסיטה, באוניברסיטה של השנים הקשות של אחרי מלחמת העולם. וכאן אולי המקום להוסיף כמה פרטים. אחרי תום המלחמה, חוקי הגזע בוטלו, והאוניברסיטאות נפתחו שוב ליהודים. נרשמתי לפקולטה לחקלאות במילנו, ואחרי שנכנסתי להכשרה, אפשרו לי אפילו להמשיך בפיזה, אבל אלה לא היו זמנים ללימודים מסודרים. במילנו הייתי צריך לעבוד כפקיד, והייתי עסוק בתנועה ובעיתון. כך שלא למדתי בצורה עקבית. ובכל זאת סמכו עליי במכון. היה לי גם ידע מעשי וגם ידע תיאורטי מספיק טוב. ומאוחר יותר נשלחתי להשתלמות במכונים האגרונומיים בבארי (איטליה) ובמונפלייה (צרפת), ולבסוף לשנת לימודים באקולוגיה של הצמח באוניברסיטת מונפלייה. תוכניות האינטרדוקציה המסודרות התפתחו, וכללו גם את החוחובה, שהייתה קצת ההובי שלי, ובנוסף, עצים, שיחים, צמחי מרעה, צמחי נוי, קבוצה גדולה ומגוונת של מינים בעלי פוטנציאל להתפתחות בנגב.
- א.ל.: ומה היית צריך לעשות איתם?
- מ.פ.: המטרה הייתה לרבות אותם ולבדוק באיזו מידה הם מסתגלים לתנאים של הנגב, באיזו מידה הם יכולים לתת את התרומה התיאורטית המצופה. העבודה התחילה עם הריבוי, נמשכה עם הבדיקה בשטח בתנאים של באר-שבע, ולאט לאט, כשהיגיע מנהל מחלקה חדש, קודם גבי בלום ז"ל, ואחר-כך ד"ר יופה, התפתחה לניסיונות יותר גדולים מחוץ לבאר-שבע. הקמנו שלוש חלקות ניסיוניות, אחת בעומר, אחת על יד גבולות, ואחת בחולות של ואדי סכר, בחולות שמדרום לבאר-שבע ולרמת חובב. המטרה הייתה לבדוק קבוצה די גדולה של צמחים, המיועדים לכל מיני מטרות בתנאי סביבה טבעיים שונים, גם ברמת הגשמים וגם בתכונות הקרקע: עומר בקרקע לס, גבולות עם חול על לס, ואדי סכר בדיונות, בחול העמוק של הדיונות. זאת הייתה התוכנית הפרלימינארית העיקרית, שהייתה צריכה לקבוע אילו מינים מתאימים לאזור זה, או לאזור אחר בנגב, ובהתאם לתוצאות לפתח ולנצל אותם למטרות ייחודיות. העבודה כללה בצורה יותר מעמיקה צמחי מרעה...

א.ל.: בבקשה, תמשיך.

מ.פ.: טוב, אז בואי נתחיל עם צמחי המרעה. אלה היו אז בין ה"להיטים" בתוכנית הפיתוח: לשפר כמותית ואיכותית את הספקת המזון לבעלי חיים, בעיקר כבשים, על-ידי תוספת לשטחי המרעה של צמחים מאזורים אחרים בעולם (בעיקר מאוסטרליה), תוספת לצומח הטבעי המדולדל, אחרי שנים של ניצול בלתי מתחשב. צמחי המרעה האלה היו מינים רב-שנתיים, שיחים רובם, בחלקם דומים למלוח הקיפח שגדל טבעי בארץ. בעיקר, כאמור, מינים מאוסטרליה, ועוד אחרים, שמוצאם מצפון ודרום אמריקה, ומדרום וצפון אפריקה. כולם מאזורים צחיחים. עבודה זאת נמשכה שנים. למעשה כמעט כל הזמן שהייתי פעיל במכון, עסקתי בצמחי מרעה ובתרומתם להזנת בעלי-חיים. אחרי בדיקת ההישרדות וההסתגלות במספר בתי גידול בנגב ללא כל השקייה, העברנו קבוצה של מינים מצטיינים לשלבי מחקר מתקדמים יותר: היחסים בעל-חיים - צמח. העבודה נעשתה בשיתוף פעולה עם חוקרים של מכון וולקני, מומחים בענייני מרעה ובעלי חיים (להזכיר: רוג'ר בנימין, שאולי את מכירה, וד"ר נועם זליגמן) ועם חוקרים במכון, שבדקו במעבדה את ההרכב הכימי, ואת הערך התזונתי של הצמחים (בנייהם ד"ר אנינה ירון). אגב, גם ניסיונות אלה נערכו ללא השקייה, בתנאים הטבעיים של המקום, בחוות מיגדה של מכון וולקני, לא רחוק מגילת. השלב הראשון של הניסיונות היה גישוש המיועד לבדוק באיזו מידה והאם בכלל הכבשים אוכלות את החומר הזר הזה ממינים אחדים. ואם כן, מה מעדיפות - מין זה או אחר, ובאיזו מידה. כבר אז נתגלו מינים אהובים יותר, וכאלה שהכבשים כמעט ולא נגעו בהם. בשלב השני הניסיון הורחב למספר רב של מינים, ותוכן לשטחים גדולים בשתי שיטות רעייה-רוטציונית ורציפה. נבדקו סדר העדיפויות של הכבשים בחודשי השנה השונים. ובמקביל את התגובה של המינים השונים לרעייה ואת כושר התחדשותם. כך הגענו לסלקציה של מספר מינים מבטיחים ביותר, ועליהם נערך השלב השלישי: לבדוק באיזו מידה מינים אלה תורמים להזנה. לא מספיק שבעלי-חיים אוכלים, צריך לראות כמה הם אוכלים, ואיך המזון משפיע. אם הם מקבלים משקל, כמה הם פוריים. כך נבדקה לעומק התרומה המעשית לבעלי-חיים, וכן התגובה של הצמחים לאכילה. בעלי חיים לא יודעים חוכמות, אוכלים ללא רחמים מה שהם אוהבים. אבל אחרי ניצול כזה האם מסוגלים הצמחים להתחדש? לגדול ולייצר עוד פעם מזון בכמות מתקבלת על הדעת?

א.ל.: או שהם אוהבים, או שלא.

מ.פ.: כן. מה שאוהבים, אוכלים עד הסוף. מדובר בצמחים רב-שנתיים, מצפים שיתחדשו אחרי הרעייה, אבל באיזו מידה? צמח שגדל שלוש שנים עד שהוא מוכן לרעייה, ואחרי עונת רעייה אחת הולך, מתדלדל או מת, אין לו שום ערך. טוב, המסקנות לא היו הכי מעודדות, למרות שזוהו מינים טעימים, מתחדשים, בעלי מסה מתקבלת על הדעת. המסקנה של בעלי המקצוע הייתה, שלמעשה המינים האלה, גם המצטיינים שביניהם, אינם תורמים יותר מקש מבחינה תזונתית, ובנוסף התכולה הגבוהה במלח דורשת השקעת אנרגיה יותר מדי גבוהה לסילוקה. אולי אפשר להוסיף שמאז התחלת הניסיונות הזמנים השתנו. בודה [יעקוב עורב] משימור הקרקע במשרד-החקלאות שאף בשנות ה-50' וה-60' לפתח שטחי מרעה מטופחים ובעלי איכות ותפוקה גבוהות. הדברים במידה מסויימת הכזיבו. הכזיבו, לפחות בתנאים שלנו, של הארץ. אני לא אומר, אולי במקום אחר התוצאות היו יכולות להיראות מספיק טובות, אבל אצלנו לקראת סוף המאה התוצאות לא היו מספקות לאור מגמות הפיתוח החדשות. ניסינו. חלק מהמינים הסתגל יפה, חלק מהמינים עמד ברעייה, חלק מהמינים נאכל יפה מאוד, אבל השימוש בהם לא נראה מצדיק את ההשקעה: הריבוי והנטיעה של השתילים, שטחי מרעה סגורים ובלתי מנוצלים לאורך שנים, כדי לאפשר התבססות והתפתחות של הצמחים, ובסוף גם ערכם התזונתי, שאינו משביע רצון. הנושא ירד מסדר היום. אמרתי: המרעה תפש נתח ניכר של שנות עבודתי: שנים רבות של חיפוש, איסוף, ריבוי, שתילה, מעקב אחרי המינים שהובאו במשך השנים, ולאחר מכן לפחות שש שנים בכל אחד משלושת השלבים העיקריים של המחקר על יחסי בעלי-חיים-צמחים.

א.ל.: ספר לי, בבקשה, על ה"חוחובה", ומה ייעודו, ואיך הצלחתם איתו.

מ.פ.: התחלתי לדבר על חוֹבוּבָה, כשהזכרתי את הבוס הראשון שלי, עמרם קדיש, האדם שהביא את החוֹבוּבָה ארצה.

א.ל.: מה היה הערך של החוֹבוּבָה?

מ.פ.: טוב, הערך של החוֹבוּבָה הוא בשעווה הנוזלית שסוחטים מהזרעים. הזרע הוא פחות או יותר בגודל של בוטן, ומכיל כחמישים אחוז שעווה. השעווה הזאת היא האטרקציה של הצמח, כיוון שהפוטנציאל לניצול תעשייתי נראה טוב. אני לא נכנס לכימיה, כיוון שאני והכימיה לא כל-כך מסתדרים ביחד. על כל פנים הפוטנציאל טוב, יש לשעווה שימושים פוטנציאליים גם בתור שמן סיכה, גם בפלסטיקה, אולי ברפואה, ובמזון. אם את שואלת את החברים שלי במכון, את הטכנאים, הם יגידו לך: "אה, החוֹבוּבָה! יש לי כווייה ביד מתנור, מפלטה חשמלית, משהו כזה? אני שם קצת שמן (השעווה) על היד, וזה עובר יופי". לצערי, בנושא הזה של הכווייות וגם בנושאים אחרים, המחקר לא התעמק. אחד מהדברים המצערים הוא שדווקא המחקר הטכנולוגי, הקליני, לא התפתח לממדים רחבים, והצטמצם ברוב המקרים לגישושים בלבד (למשל, ד"ר מוסוביץ מבית-החולים סורוקה על מחלות עור, או רופא אחר מירושלים על כווייות). יש לכך כמה סיבות: הממון הרב הדרוש יחד עם השנים הרבות של מחקר ואי-הוודאות לגבי התוצאות, הרתיעה בפני הקשיים הבירוקראטיים מצד המוסדות האחראיים לאישור המוצר (למשל, ה-F.D.A האמריקאי) במיוחד לגבי תרופות ומוצרים דיאטטיים. באוניברסיטת ב"ש נעשתה לא מעט עבודה על השעווה, תכונותיה, שימושיה הפוטנציאליים (ד"ר אנינה ירון, פרופ' וישניאק, פרופ' שני, פרופ' גלון ז"ל, ואחרים). אבל, לפחות בזמני, המאמצים לעניין תעשיות וגורמים מממנים אחרים לא הצליחו. היום רוב השימוש בשעווה הוא בקוסמטיקה גם בארץ, וגם בעולם על-ידי תעשיות מובילות בשטח. אבל בואי, נעבור לצד החקלאי. אחת ממטרותיו...

א.ל.: כן. אני רק רוצה עוד שאלה אחת לדעת. לא הגעתם עם החוֹבוּבָה לתוצאות משביעות רצון...

מ.פ.: בהחלט היגענו, היגענו.

א.ל.: היגעתם?

מ.פ.: היגענו. ואני עובר עכשיו לדבר על הצד החקלאי, איך עבדנו. חוֹבוּבָה היא מין דו-ביתי. כלומר, מין שבו ישנם צמחי נקבה וצמחי זכר, לכן היא צמח קצת "מסובך". אם את לוקחת סתם זרעים, את לא מקבלת מהם צמחים העתק של האם או של האב. את מקבלת כל מיני טיפוסים, חלקם זכרים, חלקם נקבות, וכל פריט (זכר או נקבה) יהיה בעל תכונות משלו. בעבודה שלנו עקבנו קודם כל אחרי הפְּנולוגיה של הצמחים הן של המין באופן כללי והן של פרטיו. בדקנו איך המין בכללותו מתנהג בתנאים של הנגב, מתי, באיזו עונה, ובאיזה גיל פורח, מתי מבשיל את הפירות, מה קצב גדילתו. זה היה המעקב הראשון, מעקב הכרחי כדי ללמוד את התנהגותו ואת התכונות הבסיסיות האופייניות למין. נעשה ברור ביותר, שאם לוקחים אוכלוסייה של צמחים סתם מריבוי זרעים, לא נגיע לתוצאה מספקת, ליבולים משמעותיים. נקבל תערובת של נקבות וזכרים בעלי תכונות שונות ביותר. לכן התחלתי, ופה אני אומר התחלתי, כי אני חושב שזאת הייתה העבודה האישית שלי, אז התחלתי לעקוב אחרי הצמחים הבודדים, אני והטכנאי שלי (יעקב לביא ז"ל).

א.ל.: בודדים אתה קורא לזכר ונקבה?

מ.פ.: לצמחים אחד אחד לחוד זכרים ונקבות בהתנהגותם האינדיבידואלית. למשל עונת פריחה: יש פריטים שמקדימים לפרוח, נניח בפברואר, ואחרים שמאחרים לקראת אפריל. ולא פחות חשוב, היקף הפריחה, כמה אבקה זכר מסויים יוצר, כמה פרחים נקבה מסויימת יוצרת, כמה פירות היא מבשילה: מתי מתחילה להניב. עקבנו קודם בשטח במכון, ואחר-כך גם בשטח בגילת. בשטח של משתלת הקרן-הקיימת בגילת. היו בערך 3000 - 4000 צמחים מריבוי הזרעים שהביא עמרם קדיש. עקבנו אחרי כל צמח, רשמנו במשך כמה שנים את היבולים האינדיבידואליים, והיגענו למסקנה שצמח X ו-Y, אולי אלה הם הצמחים הראויים לגידול חקלאי. לרוב צמחי הנקבה נתנו, נניח, כ-150 עד 200 גרם זרעים, אבל היו צמחים שנתנו 3 קילו, לא גרם. אז

אלה היו הצמחים שבהם ריכזנו את ההתעניינות שלנו. ולא עצרנו בכך. אמרנו: "בסדר, אם יש מצב כזה, שיש לנו נקבות בעלות יבול גבוה וזכרים בעלי פריחה עשירה ופחות או יותר תואמת, בואו נתחיל לעשות ביניהם הכלאות". עשינו קודם בגילת ואחר-כך במכון בבאר-שבע, בשיתוף עם ד"ר משה טל, גם הוא מהמכון. כך היגענו לבני כלאיים מבטיחים. הנחנו כבר אז שאפשר להגיע ליבולים של 300 קילו לדונם, לעומת ה-120 או 100 של האוכלוסיות מסתם זרעים. היה לנו עכשיו הבסיס להתפתחות נוספת, והרחבנו את עבודת ההשבחה להכלאות בין בני הכלאיים המצטיינים שיצרנו. ועוד דבר: מהרגע שזוהו צמחים מצטיינים באוכלוסיות הזרעים הראשונות במכון ובגילת, היה ברור שאין להרבותם מזרעים של עצמם, כיוון ששוב תהיינה לנו אוכלוסיות מעורבות בעלות יבולים נמוכים. התחלנו אז לנסות ולפתח שיטות לריבוי ווגטטיבי, כלומר, לעשות ריבוי של צמחים טובים על ידי ייחורים. יחד עם זאת התחלנו גם לעבור, ד"ר בירנבאום ז"ל והמעבדה שלו, לכיוון פיתוח הריבוי בתרביית רקמה. כלומר, לקחת חתיכה קטנה מרקמות צעירות של צמח מסויים, להשריש אותה במעבדה, ולפתח אותה עד לשלב של צמח מושלם. הריבוי בייחורים עבד טוב. הריבוי בתרביית רקמה עדיין צולע. אני אומר עדיין, כי עדיין ממשיכים במכון (ד"ר מילס) לעבוד על כך, כדי להגיע לריבוי מסחרי בכמויות הנחוצות למטעים נרחבים. אומנם ד"ר בירנבאום כבר בשעתו יצר שתילים, והם נשתלו, והתפתחו יפה, אבל המיגבלה הייתה הכמות.

א.ל.: עד היום הזה?

מ.פ.: כן. עד היום. השיטה חשובה, היא מאפשרת ריבוי מרקמות צעירות עדיין לא נגועות במחלות, בעיקר מחלות שורש, ולשתול כך בין היתר שתילים בריאים. כאמור, היגיעו לתוצאות חיוביות מבחינה מעבדתית, אבל, אם לא השתנה משהו בזמן האחרון, לא הגיעו לשלב שבו יש לך שיטה בטוחה לריבוי מסחרי רבתי. אני רוצה 10,000 שתילים? אני יכול לעשות 10,000 שתילים בריבוי ווגטטיבי קונבציונלי. בתרבויות רקמה עדיין לא. נעבור עכשיו לשלב הראשון בתהליך המחקר והייצור המסחרי. נקודת המפנה חלה כשקיבלנו מימון אמריקאי. כשהמכון הצליח לשכנע משקיעים יהודים אמריקאים לתמוך בנושא, משרד המסחר והתעשייה הכיר בחוכמה כפרויקט לאומי, והטיל על גורם כלכלי, חברת "דלק" את האחריות לניהול (פרטנרים מסחריים היו תנאי לתמיכת המשרד). איני איש עסקים, ייתכן שלא דייקתי בפרטים. על כל פנים, המחקר קיבל מימון טוב, והפך לנושא מחייב ביותר. אז התפטרתי מהנהלה של המחלקה לחקלאות וביולוגיה שימושית (לאט לאט קידמו אותי לתפקיד זה), כדי להקדיש חלק ניכר מזמני לפרויקט החוכמה, שכלל ביולוגים, כימאים, אגרונומים. הזכרתי כבר את הכימאים. נוסף כאן ביולוגיים במובן הרחב של המילה, ביניהם ראשית כל פרופ' עליזה בנציוני, וכן ד"ר נרד, ד"ר מילס, פרופ' מזרחי ואחרים. ויעקב לביא, הטכנאי, השותף שלי בכל נושאי המחקר שעסקתי בהם. המחקר התפתח בכל מיני מישורים: השקיה ודישון, עמידות במליחות, והשפעתה על היבולים, אחוזי השעווה, והרכבה בזנים שונים, שיטות מיכון האסיף, הדברת מחלות, מזיקים ועשבים. מחקר מסועף מאוד. האחריות על ניהול הפרויקט הוטלה, כאמור, על אחד מאנשי "דלק". יש בהסדרים האלה גם מינוסים: כשמעורבים גורמים מסחריים, צריכים להראות הישגים מהירים. וכך לעתים נופלים גם קורבן להערכות לא מבוססות דיין, להחלטות נמהרות. אגב, זה לא קרה רק בישראל, באמריקה שתלו אלפי דונמים בתקופת האופוריה של החוכמה, ובסופו של דבר חלק גדול ביותר ממטעים אלה הלך. וזה קרה בעוד מקומות: באוסטרליה, במקסיקו, בדרום-אמריקה, בקניה. אנחנו עשינו משהו דומה, רק בקנה-מידה ישראלי. החברה הייתה מעוניינת, כאמור, להראות הישגים, התפתחות. נשתלו כעשרים או יותר חלקות מסחריות בכל מיני אזורים בארץ, מעין-חרוד בצפון ועד קליה, סמר, ואלפיז בדרום. אבל חומר הריבוי היו זרעים, זרעים עם כל השוניות הכרוכה בכך. לפחות בדבר אחד הצלחתי לשכנע: "תיקחו חומר ריבוי (זרעים) רק מצמחים טובים. יש לפחות סיכוי-מה שיהיה משהו יותר טוב". אבל זה לא עבד. הרבה משקים עזבו את העסק, וגם "נגב חוכמה" כלומר, החברה של "דלק", התחילה להוריד את המפרשים. קמה חברה חדשה, "חוכמה ישראל" בקיבוץ חצרים, שבסביבתו כבר היה אחד מאותם המטעים הראשונים, שלא עמדו בציפיות. אינני יודע מה סוכם בין "דלק" לחברה החדשה (תפקידים,

אחריות, זכויות וכו'). אני יודע שנוצרה אווירה חדשה של אמון ושיתוף פעולה עם המכון, והדגש הושם על טיב החומר הגנטי, על ריבוי הווגטטיבי, ולא דווקא על ריבוי מספר השטחים. חצרים, אלה אנשים אחרים, אנשים, שהקימו בשעתו את "נטפים". הם התלבשו על העסק והתייחסו אליו בתנופה ובכבוד ראש. התחלנו לשתול חלקות מריבוי ווגטטיבי. אמהות ידועות בתכונותיהן, מספר זכרים מצומצם... למה אני אומר "מספר זכרים מצומצם"? כי באוכלוסייה מריבוי בזרעים, היחס בין שני המינים הוא בערך חצי חצי, חצי נקבות וחצי זכרים שאינם מניבים פרי.

א.ל.: ככה שותלים את זה בשטח?

מ.פ.: אם שותלים שתילים בריבוי מזרעים, אנחנו מקבלים תערובת, ובערך חמישים אחוז מהשתילים (הזכרים) אינם נותנים כל פרי. על-ידי ריבוי ווגטטיבי את יכולה לקבוע מספר זכרים "רציונאלי", אחוז מסויים וקטן של זכרים, כשכל יתר האוכלוסייה נקבות מובחרות הומוגניות, בעלות תכונות רצויות. אז הדברים התחילו לזוז. היבולים עלו. זהו עוד זנים מובחרים. גם בחלקות המסחריות חלה סלקציה. עם הזמן זהו אימהות יותר טובות, יותר מתאימות לתנאים אלה או אחרים, ואז העסק התחיל לזוז. התחיל לזוז קודם בחצרים, לה יש היום לפחות, אני אומר לפחות, כ-2,000-3,000 דונם של חוובה. ובכל נטיעה מוסיפים זנים או מעדיפים לשתול זנים שמוכיחים את עצמם, ובעקבות הניסיון, משנים ומשפרים את שיטות הגידול. חצרים הקימה גם מפעל לייצור השעווה. ועוד מפעל קם בפתח-תקווה, מפעל "קוריאלי".

א.ל.: שעווה לאלה מטרות?

מ.פ.: כבר אמרתי, רוב השימוש בקוסמטיקה. תיראי, כדי להפוך לתחליף לשמן סיכה, למשל, את צריכה כמויות אסטרונומיות. שימושים אחרים מותנים במחקר ארוך ויקר, ובאישורים של מוסדות מפקחים על מוצרי בריאות ודיאטטיקה. בקוסמטיקה השימוש משתלם, כי מוכנים לשלם עבור מוצרי קוסמטיקה, והכמויות הדרושות לא גדולות יחסית. אמנם מחירי השעווה מתנדנדים, מושפעים על-ידי כמויות הפרי הזמינות, דבר שגורם לאי-וודאות ואי-יציבות השוק. בשנים של יבולים נמוכים נוצר מחסור, והמחירים עולים, ומצד שני, בשנים שהתנאים מתאימים, אוכלוסיית הבר בעיקר במקסימום, מניבות פרי בכמויות סבירות, ואז שולחים פועלים זולים לאסוף ביד, והמחירים יורדים. זהו פחות או יותר. עכשיו מה הסיכויים? חשוב היה להגיע ליציבות מסויימת במחירים, אני חושב שעדיין זה קרה. אבל, נראה לי, שחסרון גדול לעתיד החוובה הינו העדר מחקר על שימושים אלטרנטיביים. אני הזכרתי את עניין הכוויות. לו המחקר היה מוכיח מדעית שהשמן יעיל בטיפול כוויות, הביקוש היה עולה, וממריץ את הרחבת הגידול החקלאי. השימוש הפוטנציאלי לכוויות הוא דוגמה, והזכרתי עוד שימושים אפשריים.

א.ל.: אני סקרנית לדעת, האם גידול החוובה ידוע ומוכר, וחוקרים אותו גם בחוץ לארץ, ובאלה ארצות?

מ.פ.: טוב, תראי, בתקופת ההתלהבות ההתחלתית (אני לא נוקט במספרים, כי איני זוכר אותם) שתלו בארה"ב שטחים ענקיים, ושתלו במקסיקו, בקוסטה ריקה, בצ'ילה, בפרגוואי, בפרו, בברזיל, בארגנטינה, באוסטרליה, בקניה, בהודו. היה לנו אפילו קשר עם מישהו במלזיה, ששם התנאים כלל אינם נראים מתאימים.

א.ל.: והיו שם תוצאות לפחות, תוצאות טובות?

מ.פ.: תראי, בואי נגיד ככה. בארצות-הברית הכישלון היה בזה, שהיבולים לא הצדיקו את ההשקעה. שתלו זרעים, כשליישום החקלאי עדיין לא קדמה ההכרה שאין לסמוך על זרעים. שתלו, וזה היה הפנצ'ר כמו בארץ. אותו דבר קרה במקסיקו ובארצות אחרות: שטחים ענקיים, תוצאות עלובות. באוסטרליה עבדו בזהירות יתר, והגיעו למסקנה שגידול אוכלוסיית מעורבות אינו כדאי, אבל עד היום הזה שם עובדים על סלקציות, ועד כמה שאני יודע, גם מגדלים במידה מתונה. אחרי הכישלון נותרו עדיין בארה"ב מספר חברות שמגדלות את החוובה, והן עובדות על-פי קריטריונים דומים פחות או יותר לקריטריונים שלנו: זיהוי זנים וריבויים הווגטטיבי, זנים שיתאימו לתנאי הסביבה. אמרתי: "תנאי סביבה". התגלתה עוד בעייה לגידול החוובה בארה"ב ובמקומות אחרים: העמידות בפני קור. אוכלוסיות בר של חוובה גדלות, למשל,

באריזונה, בהרים, במקומות הנתונים לקור. נכון, שכדי לפרוח חוחובה צריכה מנת קור, תקופה של "התקררות", אבל בגבולות מתונים, לא קור מתחת לאפס, או רק מעט מאוד מתחת לאפס. עצם הדבר שחוחובה מצוייה בטבע באזורים, שאותם פוקדות לעיתים טמפרטורות נמוכות, אינו ערבות להצלחת גידול מסחרי. בטבע זה ניתן. אם בשנה מסויימת הצמחים אינם פורחים, המין אינו נכחד, אבל כשיש לך גידול מסחרי, את צריכה ייבולים פחות או יותר יציבים. ואם כך עמידות בפני קור הופכת להכרחית. עוד נושא לסלקציה. כיום, חוץ מאשר מבישראל ובארה"ב, המגדלים העיקריים הם בארגנטינה. איני יודע אם יש המשך בפרגוואי. שם ובארגנטינה שתלו הרבה, ולא התייחסו, לדעתי, מספיק לעניין הקור. עד כמה שאני יודע, ועד כמה שהתרשמתי מביקורי בדרום אמריקה, היבולים לא גדולים, אבל יכול להיות שבתנאים שלהם (של דרום-אמריקה) 120 קילו לדונם עדיין מספיקים. בארץ אפשר להגיע, והגיעו ליותר מ-300 קילו לדונם, הגשמת החלומות והתחזיות של פעם. וזאת שוב על-ידי שימוש בזנים טובים, ובשיפור שיטות הגידול (השקייה, דישון וכו'). וכאן המקום להדגיש: כשאני מדבר על חוחובה מסחרית, אני לא מדבר על חוחובה "בעלי". אני מדבר על חוחובה בהשקייה. עכשיו, בנבטים (רגע, אני חושב שבלבלתי כאן משהו. אמרתי נבטים). חס וחלילה שלא תהיינה אי-הבנות. למה אמרתי נבטים, ולא חצרים? מכיוון שבשעתו לְפונְדָה [יעקב עורב] הייתה חלקה קטנה של חוחובה במשתלת שימור הקרקע של משרד-החקלאות בנבטים. זה היה פחות או יותר במקביל לתקופה שקדיש הגיע לארץ. בודה גידל חוחובה, כנראה, בנושא לתצפית. הוא קיבל את הזרעים שלו מד"ר Gentry מאריזונה, אחד מהחוקרים הראשונים של חוחובה. שוב אני רוצה להדגיש: מה שמגדלים היום במטעי החוחובה אינו גידול "בעלי", אלא גידול שמקבל השקייה, דישון ועוד: השקייה בצורה מתונה אולי, לעומת גידולים אחרים, אבל השקייה. ועוד דבר אחד חשוב: לפחות בחצרים משקים במי ביוב. ניצלו קודם את מי הביוב של המשק, והיום מביאים מי ביוב משוחזרים מהמפעל בשדה-תימן בקו שנבנה, כנראה, (איני בטוח) על-ידי המשק. כתוצאה מכך חצרים מגדילה כמעט מדי שנה את המטע.

א.ל.: להם יש עדיין גידולי חוחובה, לחצרים?

מ.פ.: כן, כבר הזכרתי: יש להם היום מעל ל-2,000 דונם לפחות. כדאי לראות, זה משהו לדוגמה. ויש עוד משקים: בסעד, בבארי, בשטח של שדה-בוקר על-יד באר-שבע ועוד. איני יכול לפרט כי אינני מעודכן. בכל אופן, יש בארץ מעל ל-7,000 דונם חוחובה. בשבילי זה סמל להצלחה. עכשיו, אמרתי כבר, ואני חוזר: השקייה בטיפטוף מי ביוב ולא במים שפירים. מי ביוב משוחזרים, אבל מי ביוב. זהו. אני חושב שפחות או יותר סיכמתי. אגב, אפשר לגדל חוחובה עד גבול מסויים גם במים מליחים (בשעתו המטע בקליה, והיום התוצאות של הניסיונות ברמת-הנגב של ד"ר עליזה בנציוני ויואל דה מלאך).

א.ל.: אני רוצה לשאול אותך עוד שאלה אחת. ידוע לי שאתה עסקת בעוד איזה שהם מחקרים והוצאת פרסומים. האם אתה יכול להגיד את השמות של...?

מ.פ.: טוב. אני אמשיך. קשה לסכם את פרק הפירסומים. הם לא רבים בספרות המדעית. בתור מנהל מחלקה ואחראי לפרויקט אמביציוזי, כתבתי הרבה הצעות מחקר והרבה דו"חות. פרטים תוכלי למצוא בקורות חיי, אם את מעוניינת. טוב שהיו לי קולגות, שסיכמו עבודות, שהייתי שותף להן. הכתיבה הפכה לגביי במשך השנים לסיוט, אולי בעקבות פרשת המעצר שלי בשעתו. בשנות לימודי בבית-הספר היהודי, כתבתי בשטף, בתנופה, ומתוך השראה, ללא זהירות. אולי מכך הרתיעה, הרדיפה אחרי כתיבה זהירה, מחושבת, מנומקת. כך "פספסתי" את ההזדמנות לפרסם לא מעט פירסומים, שכבר היו מוכנים, מוזמנים, דרשו אולי קצת ציחצוח אחרון. ואיחרתי את המועד. כן, עסקתי בעוד מספר נושאים בנוסף לצמחי מרעה ולחוחובה, ביניהם ניסיון בגידול גואַיִוִּלָה, צמח מאזורים אַרְיִזִיִים (צחיחים) בצפון אמריקה, צמח שמעסיק את האמריקנים כבר עשרות שנים כמקור אלטרנטיבי לגומי המופק מהעץ. לא השתכנענו שיש לזה סיכוי, ועזבנו את הנושא כעבור כמה שנים. ובעוד נושא עסקתי עם חבריי לאורך כל השנים: איקלום ופיתוח של עצים ושיחים לשימור הקרקע, הגנה משיטפונות, סחף, ורוחות, ייעור, שימור, ושיפור הסביבה, נוי. תודות ליוסי בן-דב וחווה המיוחד אחדים מצמחים אלה כמו קוֹכְיָה (שהובאה בשעתו כצמח מרעה פוטנציאלי) ומיני

איקליפטוס, הפכו לגידולים להפקה, למשל, של ענפי קישוט לייצוא. בשטח הניסיוני של עומר (היחיד משלושת השטחים שהזכרתי, ששרד את טילטולי מדיניות המוסדות) שלושים אחוז מתוך יותר ממאתיים מינים שנשתלו, גדלים, ובחלקם משגשגים אחרי כמעט ארבעים שנה ללא טיפת מים מאז שתילתם. על כך פירסמתי מאמר לאחרונה. אזכיר עוד נושא: את הניסיון ביוזמה ובתמיכה של משרד-הפנים לניצול אשפה עירונית אורגנית גולמית להעלאת פוריות הקרקע. תיאורטית הניסיון היה מוצדק: להתפטר מכמויות גדולות של אשפה אחרי מיון ראשוני. ניסיונות: התוצאות היו מעודדות: עדיין גדלים בעומר צמחי המרעה שנשתלו בצפיפות של אלף שתילים לדונם. אבל ההמשך לא היה. אני רוצה להוסיף עוד מילה אחת. אם חוברה הפכה לצמח מסחרי, ולגידול בהשקיה, הגידולים האחרים שטיפלתי בהם, פרט לגואיולה, היו גידולים ללא השקיה בכלל. חלקות האיקלום בעומר קיימות כבר כמעט 40 שנה, כפי שהדגשתי, ומי בין המינים שהיה מסוגל לעמוד בתנאים של האזור, גדל ופורח עד היום. חוברה עצמה, שעליה נערכו ניסיונות השקיה ודישון בעומר, עדיין ממשיכה להתרבות ולכסות בירוק כמאתיים דונם לאורך הכביש לערד, למרות שכבר שנים אינה מקבלת כל השקיה.

א.ל.: מי מטפל בזה?

מ.פ.: תראי, השטח הוחזר למינהל מקרקעי ישראל ונמסר למועצה. קשה להגיד שמטפלים בו. אני הייתי הרבה פעמים שם. יש פלישה של כבשים, והן עושות כביכול עוד פעם סלקציה לצמחי מרעה. יש גם כריתה של עצים פה ושם. אבל יש עצים המתנשאים לשמיים בגובה של 20 מטר, ומים לא קיבלו, לא ראו מים מהיום שנשתלו, חוץ מהגשם. גם בשתילה לא קיבלו מים, והם חיים כבר ארבעים שנה. זה לא צחוק.

א.ל.: כדי להשלים את התמונה: חוברה היא שיח? היא עץ?

מ.פ.: היא שיח, שיח שיכול להגיע לשני מטר גובה ויותר. ולגבי ייעור, שיפור הנוף וכו': כפי שאמרת, השטח בעומר מתקיים עד היום. אנחנו הצטרכנו להחזיר אותו למינהל מקרקעי ישראל. והמועצה לא רוצה בינתיים לעקור אותו, רוצה לשמור עליו. אגב, אני חוזר, בעומר החוברה, אחרי הניסיונות שלנו והפסקת כל טיפול, עדיין מכסה כמעט כיסוי מלא את השטח, ומדובר במאתיים דונם.

א.ל.: איפה זה נמצא?

מ.פ.: בעומר מול הכפר.

א.ל.: בעומר באיזה שטח?

מ.פ.: אם את נוסעת לכיוון ערד, תיכף ליד הכניסה לאזור-התעשייה, לימין בכיוון צפונה, מתחיל המטע של חוברה, היום בלי השקיה. ועוד בלי השקיה מאז שנשתלו, צמחי המירעה שסיפרתי עליהם קודם, והעצים והשיחים למטרות שימור הקרקע, שיפור הנוף וכו'. אני חושב שאלה פחות או יותר היו הנושאים העיקריים לעבודתי: חיפוש ופיתוח מיני צמחים שיתאימו לאיזורים צחיחים ללא דרישות לתוספות מים, או בדרישות יחסית צנועות. ועוד מילה: הזכרתי את רתיעתי מכתובה. הראיון הזה נערך ב-2004, אבל כשהייתי צריך לעבור על הטקסט, ההיסוסים חזרו. עכשיו, ביולי 2006 אני סוף סוף משתחרר.

א.ל.: תודה רבה לך.

מ.פ.: זה מספיק לך?

א.ל.: כן, זה בהחלט מספק, ונתת לי תמונה ברורה על מה שעשית. זה מיוחד, הייתי אומרת, כי לא שמעתי עוד סיפורים על זה. תודה רבה עוד פעם.

1. אחדים מהמחקרים, שהייתי שותף להם, מונו על-ידי גורמי חוץ (ארצות-הברית, גרמניה), ונערכו בשיתוף עם מוסדות חוץ, לעיתים במקביל בארץ ובחול (מצריים, קניה, בוצואנה).
2. כשדיברתי על צמחי המרעה נשמעתי פסימי לגבי הסיכויים של ניצולם בעתיד לאור המסקנות אליהן הגיעו המומחים לתזונת בעלי-חיים. נמצא, בין היתר, שלסילוק עודפי המלח המצטבר בגוף לאחר אכילת מינים כמו מלוחים נדרשת השקעת אנרגיה מרובה ושתיית מים בכמות גבוהה ביותר. מכאן המסקנה שלמינים אלה ערך תזונתי פחות או יותר שווה לזה של קש. הופתעתי, לכן, כשלאחרונה פנו אלי לאינפורמציה, וכשסופר לי על שתילות בערבה. נחכה ונראה.
3. אשר לחוהובה, נמסר לי שהמשתלה בחצרים הגיעה בשעתו לתפוקת 300,000 שתילים לשנה, ואלו שטחי הגידול התרחבו בארץ מעבר ל-7,000 דונם, חלק ניכר מהם בחצרים. לכך אי-אפשר היה להגיע ללא הבסיס של חומר גנטי מובחר שזוהה במעקב סבלני בשדה, בישום ובניסיון בשטח ובמעבדה. בלעדיהם נושא החוהובה עלול היה להצטמצם למחקר אקדמי.
4. טובות או לא טובות, תוצאות עבודתנו היו פרי של שיתוף פעולה ושל יוזמה מצד רבים, חוקרים, טכנאים ופועלים. השתדלתי להזכיר בריאיון הזה את שם של חלקם לפחות. בודאי האווירה הטובה ששררה בין העובדים ללא הבדל של תפקיד או דרגה תרמה לא מעט להצלחה. ואני נזכר עכשיו בעוד כמה שמות: שמחה וְדִקְיֹבּוּטָה הקוציינית – שתלנית מעולה, רבקה סורוגיון המזכירה, גרינשטיין המחסנאי, עופר היימן האגרונום, עמרם נבו, שהתפטר לאחר שלא אשרו את תכניתו לפיתוח הפיסטוק, והמשיך את העבודה באופן עצמאי ובהצלחה, רוחמה סמילנסקי (אגין), הגנת והשתלנית. ומי יודע כמה שכחתי.
5. פרט נוסף לסיפור תולדות חיי: המפגש המרגש עם חיילי הבריגדה שהיו פעילים באותו "ים שחור של הפליטים" באותו הבניין במילנו, בו הם (הפליטים) מצאו מקלט זמני, ואנחנו השתדלנו לתרום לתנועה ולעליה.
6. וכדי להדגיש את תהפוכות החיים: סופר לי שאחד מבני אחותה של סבתי מצד אמי היה אחד מרופאי של מוסוליני. ואשר לאחי ג'ילברטו המנוח - פרטיון, עיתונאי, מתורגמן וסופר. הוא התעמק דווקא בשפה, בספרות, ובהיסטוריה של אוסטריה וגרמניה, במיוחד לגבי אותה התקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה והסתיימה עם סוף מלחמת העולם השנייה. עליה, על אישים, על שליטים וקורבנות-גיבורים כתב מין פרוזה-שירה מרגשת.
7. הזכרתי את אחי ג'ילברטו, ואולי מילה על אחיי האחרים. רָנְטוּ הינו מעצב פנים וחובב אמנות. אחותי המנוחה ג'יוֹרְדָנָה, חובבת ספורט וציור, הייתה אשת עסקים מפולפלת, ואחותי הקטנה פֶּאוֹסְטָה, תלמידה מתמרדת בנעוריה, הנה עקרת בית מסורה. ואני הנני "הכבשה השחורה" ואולי איכר.
8. ועוד פרט אישי ואחרון. סיפרתי על אוכל ורעב במחנה, על האובססיה שלי. ברגע שהזדמנה אפשרות לעבוד במטבח של המחנה, קפצתי על ה"מציה". לא עזר הרבה. הרעב הפך לְמָניָה. מתוך התנסותי האישית והזדהות עם מצוקתם של הוריי ואחיי במילנו, הייתי שולח להם את מנות החמאה המסכנות שמשום מה היו מחלקים לנו, לנו ולא לקבלן המטבח. מי יודע אם אי פעם הם (קרוביי) קיבלו אותן.